

УДК 81'367.6"18/19" Катерина Зубенко

(Краматорськ)

КОГНІТИВНИЙ ПРИНЦИП КЛАСИФІКАЦІЇ ЧАСТИН МОВИ

У МОВОЗНАВСТВІ 40-Х РР. – КІНЦЯ ХХ СТ.

У статті проаналізовано когнітивний принцип класифікації частин мови в концепціях О. О. Селіванової, О. С. Кубрякової, С. А. Жаботинської, В. Г. Адмоні, О. А. Лаптевої та ін.

Ключові слова: когнітивний принцип, функціональний принцип, "польова теорія", класифікація частин мови.

The article focuses on the cognitive principle of parts of speech classification in conceptions of E. A. Selivanova, E. S. Kubryakova, S. A. Zhabotinskaya, V. G. Admoni, O. A. Lapteva, etc.

Key words: cognitive principle, functional principle, "field theory", parts of speech classification.

Наприкінці ХХ ст. у лінгвістиці набув значного поширення когнітивний принцип класифікації частин мови, який і сьогодні залишається одним з актуальних і суперечливих у лінгвістиці.

Метою статті є розкриття поглядів мовознавців 40-х років – кінця ХХ ст. на когнітивний принцип класифікації частин мови в різних мовах. Ми звертаємося до студій таких авторів, як О. О. Селіванова, О. С. Кубрякова, С. А. Жаботинська, В. Г. Адмоні, О. А. Лаптева та ін.

Когнітивний принцип у граматиці не є новим: він або відповідає постулатам логічного універсалізму, або слідує розробленому В. фон Гумбольдтом етноцентричному психологічному підходові. Про "концептуальне підґрунтя частин мови" пише О. О. Селіванова [1, с. 791]. Принцип концептуального підґрунтя частин мови обстоює О. С. Кубрякова. Цей принцип, на думку дослідниці, дає змогу трактувати витоки цих граматичних класів слів і реконструювати на цій підставі шляхи їх можливого розвитку [5, с. 172]. Авторка аналізує витоки частин мови в диференціації перцептуально сприйманого світу й виокремленні в ньому певних цілісностей, їхніх частин і атрибутів. Більш пізні нашарування на слова однієї частини мови викривляли її первісне підґрунтя: "чим більш окремі частини мови отримували граматичних категорій, що реалізували їхнє спільне значення, чим частіше вступали вони у процеси деривації (особливо безафіксальної транспозиції), чим більше набували вони власних формальних ознак у своїй поверхневій структурі та / або у своєму вживанні, тим більше розмивалися вихідні межі класу, тим більш отримували ці класи умовний характер і, безперечно, тим менш виразнішими ставали самі концептуальні основи частин мови!" [там само, с. 173]. Це знаходить підтвердження в ізолятивних мовах, де частини мови постають як скриті категорії, проте саме вони зумовлюють синтаксичну будову мови.

З погляду О. О. Селіванової, тільки синтез функціонального й когнітивного принципів може розв'язати питання критеріїв виокремлення частин мови. Цей синтез повинен ґрунтуватися на таких найважливіших положеннях: 1) частини мови та граматичні категорії повинні розглядатися в аспекті моделювання свідомості, як вектори внутрішнього лексикона [8, с. 10]; 2) частини мови не мають однозначної когнітивної відповідності, це насамперед категорії граматики певної мови; 3)

частина мови, крім основного значеннєвого інваріанта (функції), можливо, закладеного в ній здавна, охоплює й інші інваріантні значення, "підведені під дах" її регулярних форм; 4) різна кількість частин мови в мовах світу обумовлена як специфікою інваріантів, закладених в етносвідомості, так і специфікою системи регулярності форм мови; 5) складність частиномовної диференціації зумовлена "розхитуванням" регулярності форм й інваріантних змістів, що здійснюється шляхом формотворення, транспозитивної деривації, конверсії частин мови, контекстуальних аномалій.

Ці тези вимагають конкретизації й пояснення. Насамперед, частини мови в найбільш загальному вигляді виражають інтеріоризовану носіями мови картину навколишнього світу, де важливими векторами є людина та предмети як суб'єктивовані речі, їхні ознаки й відношення, дії, стани, кількісні показники, просторові й часові характеристики й т. ін. Когнітивним каркасом частин мови й категоризації світу вважаються займенники, названі Ю. С. Масловим словами другого рівня й нерідко незаслужено вилучені із системи частин мови або розподілені між іншими частинами мови. Р. Раск уважав займенник найбільш стійким класом слів, не схильним до запозичень, оскільки в кожній мові займенниковий склад відбиває концептуальну категоризацію людського буття. Не випадково, що при побудові частиномовного фрейму С. А. Жаботинська, наприклад, виділяє слоти як "буттєві категорії, сформовані у процесі пізнання світу всім людством", притаманні людям, можливо, ще "на довербальному, домовленнєвому етапі існування людини: ЩОСЬ – предмет (іменник), ТАКИЙ – якість (прикметник), СТІЛЬКИ – кількість (числівник і квантифікатор), існує ТАК – буття (статив і дієслово), існує ДІЮЧИ – дію (дієслово), ТАК – спосіб буття (прислівник), ТАК – оцінка (прислівник), ТУТ / ТАМ – місце (прислівник), ЗАРАЗ / ТОДІ – час (прислівник)" [3, с. 15].

Особливий інтерес в царині дослідження принципів класифікації частин мови представляє "польова теорія частин мови", запропонована В. Г. Адмоні. Вчений пропонує описувати внутрішню структуру частин мови не як ієрархічну систему (у зіставленні повнозначних і неповнозначних частин мови і у виділенні серед повнозначних – основних і неосновних), а методом поля. Згідно з цією точкою зору, в межах системи частин мови виділяються центр (ядро) і периферія.

На думку В. Г. Адмоні, категорії частин мови – це морфологічні категорії першого, вищого розряду. Кожне слово належить до однієї з частин мови і є або іменником, або прикметником, або дієсловом. Але це справедливо лише в принципі, оскільки є словоформи, які одночасно тяжіють до різних частин мови (наприклад, дієприкметник – до дієслова і прикметника). Це й обумовлює можливість перехідних явищ, сама ж структура частин мови виявляється польовою. Окрім цього, існують словоформи, які, залежно від контексту, можуть виявитися такими, що належать до різних частин мови [1, с. 52].

Польова структура граматичних відношень виникає перш за все внаслідок напластовування морфологічних значень на лексичні і синтаксичних значень на морфологічні, що приводить до виникнення багатообразних відношень між значеннями, що нашаровуються, і тими значеннями, на які вони нашаровуються. В результаті один із розрядів даної категорії стає її центром, ядром; останні розряди, перехреснюючись з центральним розрядом, виявляються його периферією [там само, с. 52].

Висновки В. Г. Адмоні доводять, що граматична будова є системою, що знаходиться в русі, володіє безліччю переходів. Польова структура частин мови отримала свій подальший розвиток у роботах О. В. Бондарка, А. І. Кузнецової, В. В. Бабайцевої, А. П. Загнітка й ін. [4, с. 9, 30].

Необхідно відзначити тісний зв'язок між польовою теорією частин мови і перехідністю в царині частин мови (поняття ядра й периферії). З погляду А. І. Кузнецової, ядро поля характеризується максимальною концентрацією ознак, периферія – неповним їх набором [6]. Так само вважає В. В. Бабайцева. У центрі поля, на її думку, розташовуються слова, що характеризуються повним набором специфічних ознак, а на периферії – ті, в яких вони відсутні або слабко виражені [2].

Поле, за образним визначенням О. А. Лаптевої, влаштовано за принципом хвиль, що дозволяє йому бути дифузним, не мати чітких кордонів між зонами, які поступово переходять в периферійні області з меншою структурною визначеністю. Ці периферійні області, розташовані між центрами, "створюють текучість поля, при якій моделі з різними характеристиками поступово, без різких перепадів переходять одна в іншу" [7, с. 128].

Вищесказане не означає тотожності між теорією поля і синхронною перехідністю. Вони лише доповнюють одна одну, зближуючись в аналізі периферійних зон.

Отже, в сучасних граматичних теоріях частини мови розглядаються як класи слів, яскраві частини мовні ознаки яких властиві не всім елементам класу. Розглядаючи частину мови як функціонально-граматичне поле, лінгвісти підкреслюють, що домінанта (ядро) поля має ознаки найбільшої спеціалізованості у вираженні інваріантного змісту й найбільшої формальної регулярності відповідно до цього змісту, а периферія характеризується можливою розмитістю цих властивостей класу, винятками, синкретизмом. Слова із загальним інваріантним змістом формують домінуючу частину мови, слова з невластивими категорії інваріантними змістами або з нерегулярними формами – периферію. Ще у граматиці Пор-Рояля було відзначено наявність "ясних" і "неясних" значень, при цьому "ясні" значення відповідають граматичній оформленості, а "неясні" – іншому значеннєвому інваріанту.

Зразки когнітивно-ономасіологічного аналізу частин мови та граматичних категорій на основі значеннєвих інваріантів подані у працях М. Докуліла, Дж. Лайонза, Дж. Лакоффа, Р. Ленекера, О. С. Кубрякової, М. О. Шелякіна, В. П. Даниленко, А. П. Загнітка, О. О. Селіванової, С. О. Жаботинської та ін.

Зв'язок функціоналізму та когнітивізму простежується в поєднанні двох принципів когнітології: 1) як плід людського розуму, мова та її структура певною мірою демонструє, як працює розум; 2) структура мови відбиває відомі функціональні критерії, засновані на вживанні мови як комунікативного знаряддя [11, с. 340; 10, с. 791].

Здійснений нами огляд праць з історії граматичних учень дозволяє зробити висновок, що когнітивний принцип класифікації частин мови в європейському мовознавстві висвітлений недостатньо. Багато що залишається поза увагою дослідників.

Комплексне вивчення наукової спадщини європейських граматистів ХХ – ХХІ ст. дозволить заповнити очевидні прогалини в царині висвітлення принципів класифікації частин мови та зробити необхідні узагальнення. У цьому ми вбачаємо перспективи подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адмони В. Г. Полевая природа частей речи (на материале числительных) // Вопросы теории частей речи (на материале языков различных типов). – Л.: Наука, 1968. – С. 98–106.

2. Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматическом строе русского языка / Вера Васильевна Бабайцева // Явления переходности в грамматическом строе русского языка. – М., 1988. – С. 3–13.
3. Жаботинская С. А. Концептуальная модель частеречных систем: фрейм и скрипт / С. А. Жаботинская // Когнитивные аспекты языковой категоризации. Сборник научных трудов. – Рязань: Рязанский гос. пед. ун-т им. С. А. Есенина, 2000. – С. 15–21.
4. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови: Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ "ВКФ"БАО", 2011. – 992 с.
5. Кубрякова Е. С. Язык и знание : На пути получения знаний о языке / Е. С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
6. Кузнецова Н. И. Наука в её истории (методологические проблемы) / Н. И. Кузнецова. – М.: Наука, 1982. – 127 с.
7. Лаптева О. А. Теория современного русского литературного языка / О. А. Лаптева. – М.: Высшая школа, 2003. – 351 с.
8. Селиванова Е. А. Когнитивно-функциональный аспект русских частей речи / Е. А. Селиванова // Вісник Черкаського університету. Серія філол. наук. – 2002. – Вип. 29. – С. 3–14.
9. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник / МОН України / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
10. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
11. Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике / А. Ченки // Фундаментальные направления в современной американской лингвистике. – М. , 1997. – 201 с.